

fórum

KAPPANYOS ANDRÁS

A kizökkentség története: egy verssor utazása a kultúrában

Amikor a konferenciánk témáját adó „kizökkent világ” szintagmán gondolkodni kezdek, igen hamar megfogalmazódott bennem két felismerés. Az egyik, hogy a világ kizökketésének képletére ennek a konferenciasorozatnak a történetében már két előadást is felépítettem, egyet Konrád Györgyről, egyet pedig Krasznahorkai Lászlóról (Kappanyos 1998; 2000) – vagyis az alkalmas puskaaporomat réges-rég ellőttem. A második felismerés az, hogy bár ez a szintagma nyilvánvalóan a *Hamlet*-re vezethető vissza, a visszavezetéshez két párhuzamos utat kell követni, hiszen Arany János fordításában „Kizökkent az idő” szerepel ahol Nádasdy Ádáméban „A világ szétesett”. A mi címünk, amely egy beszélgetés során spontán módon bukkant fel közös kulturális készletünkben, voltaképpen a két fordítás összefűzése, kölcsönös kontaminációja. Ilyenformán akár lapszusnak is tekinthető, amely azonban – mint a lapszusok általában – korántsem véletlen, s főként nem motiválatlan, hanem kulturális repertoárunkban nagyon is determinált. Ez a felismerés mindenképp megér egy önálló gondolatmenetet.

Egy fordításban olvasott narratív vagy dramatikus szövegben rendszerint négyféle időköd jelenlétére számíthatunk: az elbeszélte vagy ábrázolt történet, a megírás, a fordítás és végül a befogadás idejére. A *Hamlet* esetében a történet a középkor legendás idejében játszódik, talán a 11–12. században, társadalmi és materiális viszonyai ezt az időt tükrözik, vagy legalábbis azt, ahogyan Shakespeare ezt elképzelte. Felvethető persze, hogy Shakespeare vajmi keveset törődött a középkorral, és a külsődleges kulturális hivatkozások (például Horatio és Hamlet tanulmányai a csupán 1502-ben alapított wittenbergi egyetemen) valóban erre vallanak. Tény, hogy Shakespeare fikarcnyit sem törődött a korhűséggel, minthogy ez a fogalom még jó ideig nem is létezett. Ugyanakkor a *Hamlet* egy középkori történet, első ismert lejegyzése Saxo Grammaticustól, a 13. század elejéről való, s gyaníthatóan Shakespeare-t is épp ez érdekelte benne. A brit középiskolákban gyakori dolgozattéma, hogy Hamlet, a reneszánsz ember miként küzd meg a világát átszövő középkori elemekkel, mint a bosszú letehetetlen kényszere, a királyi nász mágikus ereje vagy a kísértet fizikai valóságossága. (A kérdéses mondat épp a kísértettel való találkozás után, az első felvonás végén hangzik el.)

Maga a szöveg a 16–17. század fordulóján íródott, akkori nyelven, az akkori közönségnek, az akkori színházi konvenciók szellemében, s a legerőteljesebb nyomot nyilvánvalóan ez az időköd hagyta a szövegen. A magyar fordítások 1790-től az ezredfordulóig szóródnak, nyilvánvalóan mindegyik a saját korának és utókorának közönségét célozza. Mi pedig a harmadik évezred elejéről tekintünk vissza minderre.

Vegyük szemügyre az eredeti mondatot. Hamlet, aki nem született politikusnak, pláne nem bosszúállónak, a szellemmel való találkozás után így jellemzi saját helyzetét (I. v. 188–189):

*The time is out of joint: – O curséd spite,
That ever I was born to put it right! –*
(Shakespeare 1958/VI, 418.)

A világ rendjének felbolydulását (és a normál működés visszaállításának módját) egy allegória érzékelteti: „out of joint – put it right”: valami elromlott, és meg kell javítani. Az *out of joint* bevett idióma, nem Shakespeare találmánya, figuratív használatának első ismert adata csaknem kétszáz évvel előzi meg a *Hamlet* megírását. A fordítás szempontjából azonban alapvető fontosságú, hogy megvizsgáljuk a trópus szemléleti alapját. A korabeli olvasó vagy néző a maga tapasztalati világában (amennyire ilyen időtávlatból megítélhető) két lehetséges referenciához köthette ezt az allegóriát. Az egyik a kificamodó ízület, amelyet helyre kell rakni. Ficamokkal akár emberen, akár állaton gyakran találkozhatott a kortárs megfigyelő, az előbbieknél enyhébb hadi sérülésként, az utóbbiakon azért, mert a haszonállatok – más eszköz híján – saját lábukon érkeztek a városba. A ficam azon kevés elváltozás közé tartozott, amelyeket a kor orvostudománya viszonylagos biztonsággal és szövödmények nélkül volt képes gyógyítani. Ha tehát az idő csupán kificamodott, ez a baj orvosolható, az eredeti „normális” állapot visszaállítható.

A másik lehetséges megfejtés az asztalosok és ácsok szakmájához vezet, amely a Globe színészei, munkásai és vendégei számára egyaránt ismerős lehetett, hiszen maga a színházépület is, színpadával és nézőterével együtt, tölgygerendákból volt összeróva, szögek vagy fémkapcsok segítségével. Ebben az értelemben a *joint* a csapolás vagy ereszték, amely két fa alkatrész között a stabil és tartós kapcsolatot biztosítja. Ha a csapolás szétesik, az kellemetlen, de megoldható probléma: a világ rendje ez esetben is maradéktalanul helyreállítható, voltaképpen csak egy ügyes taszítás kérdése.

Arany egy másik kor szülötte: ezt a kort kulturális szempontból premodernnek, de technológiai szempontból legalábbis kora modernnek nevezhetjük. Az *idő* nem a világ állapota, hanem folyamatos változás, haladás, a történések racionális egymásra következése. Aranynál ez a haladás akad meg, ez fut tévútra:

*Kizökkent az idő; – oh, kárhozat!
Hogy én születtem helyre tolni azt.*
(Shakespeare 1955, III 362.)

Itt ismét valamiféle ajtóról vagy más mechanikai szerkezetről van szó. Kazinczy korábbi és Arany későbbi megoldásához képest döntő különbség, hogy a normatív állapot felbomlása itt egyértelműen külső, szándékos beavatkozáshoz kötődik (hiszen *valaki* kifeszítette a tengelyéből), s másfelől hogy a helyzet orvoslása helyett (amely Aranynál és Kazinczynál egyaránt egy egyszerű gesztushoz: a helyretoláshoz, illetve helyrehozáshoz köthető) Hamlet itt félszeg és kényszeredett vitatkozásra készül. Kétségtelen, hogy a további cselekmény során jórészt valóban ezt teszi, mégis kevésbé szerencsés, hogy a történet kezdetén nem a tettel néz szembe (amelynek kényszerével azután mindvégig küszködik), hanem magával a küszködéssel.

Az Aranyt követő három fordítási kísérlet lényegében semmiféle hatástörténetet nem generált, színpadra egyik sem került. Zsigány Árpád 1899-es verziója a kérdéses helyen Aranyt követi (Shakespeare 1899, 29.), ily módon további érdeklődésünkre nemigen tarthat számot. Telekes Béla 1903-as megoldása annál érdekesebb:

*Korunk meghibbant: – Óh balvégzet átka,
Hogy helyrelökni jöttem e világra.*
(Shakespeare 1903, 261.)

A kérdéses mondat alanya – itt először – nem az idő, hanem „korunk”. Ennek a változtatásnak az indokát egy évszázaddal később találhatjuk meg egy interjúban, amelyet Nádasdy Ádám a saját fordítása kapcsán adott: „Fontos, hogy »the time« van itt, s aki tanult angolul, az tudja, hogy az idő angolul csak »time«, zérus névelővel; míg a »the time« azt jelenti, hogy »az alkalom, a pillanat, a periódus, az időszak«.” (Elek 2013, 47.) A „korunk” megoldás tehát elfogadható, s nemcsak Nádasdy, hanem például François-Victor Hugo klasszikus francia fordításának fényében is, amely így szól: „Notre époque est détraquée”. (Shakespeare 1880, 132.)

Telekes Béla mondatának állítmánya – *meghibbant* – kétségkívül merésznek tűnik, de az ige 19. századi értelme pontosan megfelel az *out of joint*-nak: Ballagi Mór szótárában a *hibban* első értelme „félre csúszik, egyensúlyát veszítve félre billen”, a második „a test vmely része megrándul” (Ballagi 1868, 564.) De a kifejezés a mai, „megbolondul” értelemben is védhető, hiszen az eredeti, angol kifejezésnek, amennyiben valakinek az elméjére mondják, kétségkívül van ilyen értelme, a stilisztikai mező körülbelül megfelel a *nincs ki a négy kereke* kifejezésnek, és ez jól illik a cselekményhez, amelyben központi téma a színlelt vagy valóságos örület. A *meghibbant* és a *helyrelökni* párosítása ugyanakkor egyik értelemben sem igazán harmonikus. Staud Géza pontosan jellemzi Telekes szövegét, amikor azt írja, fő törekvése az Aranytól való különbözés volt (Staud 1943, 7.). Esetünkben e törekvés végső soron képzavarhoz vezetett.

A következő próbálkozás Szabó T. Attiláé, aki saját bevallása szerint is csupán „időfelejtőnek” választotta ezt a feladatot. Prózafordítása viszonylag pontosnak mondható; a fordítók közül ő az első, aki az eredeti kifejezésben nem a műszaki, hanem a biológiai allegóriát tekinti elsődlegesnek: „Ó kificamult kor; ó átkos gonoszság, hogy én születtem helyreütni azt!” (Shakespeare 1929, 31.) Láthatjuk, hogy az *idő* absztrakt, filozófiai fogalma helyett itt is pontosabb, az eredetinek

Arany magát az időt robogó vonatnak látja, amely elhagyta kijelölt pályáját. Ezt kisiklásként is elképzelhetjük, de szemléletesebb és a darab cselekményének megfelelőbb allegória, ha egy téves váltóállításra gondolunk: a folyamat eltért a helyes iránytól, és most rossz úton halad, ami további veszedelmes következményekkel fenyeget. Egy új váltóállításra van szükség, ezzel tudjuk „helyre tolni” az idő kizökkent szerelvényét. Ez rendkívül logikus megfigyelés, ha Hamlet voltaképpen problémáját tekintjük: apja után (különösen, ha apja sokkal később, természetes úton hal meg) neki kellett volna királynak lennie, ez lett volna az események egymásra következésének természetes módja. Az idő azonban – Claudius gyilkossága, házassága és trónra lépése révén – elhagyta ezt a természetes pályát, most mintegy az időn kívül vagyunk (mint egy téves vágányra tért vonat), s a feladat a természetes viszonyok helyreállítása: a történelem vonatának *helyre tolása*: a bitorló eltüntetése és a trónra lépéssel a folyamatosság biztosítása.

Arany megoldási javaslata igencsak kézenfekvő, olyannyira, hogy az őt követő fordítók közül hárman is szó szerint átvették: 1899-ben Zigány Árpád, 1998-ban Mészöly Dezső, és 2002-ben Jánosházy György. Ennek fényében még tanulságosabb áttekinteni, hogy mihez folyamodtak itt a többiek.

Az Arany előtti időkben két teljes Hamlet-fordítás maradt ránk, Arany után (Nádasdyén kívül) további hat, azaz összesen tíz fordítóval számolhatunk. A sort 1790-ben Kazinczy verziója nyitja meg „Shakespeare és Schröder nyomán”. Ezt a szöveget a mai normák szerint nemigen ismernénk el Shakespeare-fordításnak, de nem azért, mert Kazinczy közvetítő nyelvből dolgozott, hanem mert már a forrása sem valódi fordítás volt, hanem az osztrák színpadokon alkalmazott átdolgozás, amely jelentősen eltért az eredetitől: a végén Hamlet életben marad és kibékül Laertésszel, miközben a haldokló királynő bevallja vétkeit. Ezzel a Hamlet-rejtély egyik legfontosabb összetevőjétől, az anya bűnösségének kérdésétől sikerült megóvni a kor színházlátogatóit. Az általunk vizsgált Hamlet-mondat azonban intakt marad, noha az első helyett a második felvonás végére kerül (e verzióban a darab hat felvonást tartalmaz). Kazinczy prózai fordításában így szól: „Az idő ki-fordult sarkából. Szerentsétlen eset, hogy nékem kelle’ helyre-hozására születtenem!” (Shakespeare 1790, 38.) Ez a megoldás (Schröder közvetítésével) pontosan követi Wieland klasszikus fordítását: „Die Zeit ist aus ihren Fugen gekommen” (Shakespeare 1766). Itt alighanem egy kapuról lehet szó, amely kifordult a sarkából, s most vissza kell illeszteni a helyére.

A második, immár verses fordítás Vajda Péteré. Kéziratban maradt ránk, de Arany munkájának megjelenéséig ez uralta a színpadokat, és néhány megoldása mélyen beépült a nyelvbe, mint például a „Valami búzlik Dániában” sor. Vajda munkája kifejezetten színházi felhasználásra készült, levette a filológiai igényesség béklyóit, így egy darabig a színészek is vissza-visszatértek hozzá, az általam forgatott példány például Egressy Gábor módosításait és jegyzeteit is tartalmazta. Az általunk vizsgált sor Vajdánál így hangzik:

*Idő ki van feszítve tengelyéből – Oh gonosz
Sors, melly véle engemet vitába hoz. –*
(Shakespeare 1839, 42.)

nyelvileg jobban megfelelő kifejezés áll. Az összképet itt is rontja, hogy a ficamot rendszerint nem helyreütni, hanem helyrerakni, helyrerántani szokás.

E három, lényegében magánérdekűnek tekinthető próbálkozás után akkor került megint szóba a *Hamlet* újrafordítása, amikor a színházakban – legalábbis a praktikum, azaz az érthetőség és mondhatóság szempontjából – érezhetővé vált az Arany-szöveg elavulása. Arany fordításainak rendkívül magas presztízse megnehezítette ezt a folyamatot, a patinás szövegek feljavítására, modernizálására tett kísérletek részben erős ellenállásba ütköztek (Vargha–Koltai 2008.), részben megbontották a színpadi szöveg stilisztikai egységét. Eörsi István egy ilyen modernizációs kísérlet viszonylagos kudarca után vállalkozott a *Hamlet* újrafordítására, de az első felvonás végén található sorpárral ő is keményen megküzdött: akárcsak később Nádasdy munkájából, az övéből is két különböző verzió került nyilvánosságra. Az első így szól:

*Kibicsaklott az idő. Jaj nekem,
Mert megszülettem, hogy helyre tegyem.*
(Shakespeare 1993, 42.)

A második, javított változat:

*Kibicsaklott az idő. Átka rajtam:
Azért születtem meg, hogy helyre rakjam.*
(Shakespeare 1999, 53.)

Az utóbbi verzió javítása főként abban áll, hogy rendezi a Hamlet állításai közötti logikai viszonyokat. Hamlet nem magát a születését tartja átkosnak, hanem azt a tényt, hogy születése erre az átkos és számára idegen feladatra predesztinálta őt. Egyéb tekintetben Eörsi mindkét változatban Shakespeare eredeti allegóriájának (azon belül a biológiai verzió) a visszaadására törekszik, és ehhez (szemben például Szabó T. Attilával) értelmileg megfelelő igét választ: egy kibicsaklott bokát valóban a *helyretenni* vagy *helyrerakni* kifejezéssel állíthatunk vissza a normatív állapotába.

A további két ezredfordulós fordítás – Mészöly Dezsőé és Jánosházy Györgyé (Shakespeare 1998, 513.; Shakespeare 2002, 31.) – egyaránt megtartja Arany megoldását. A két munkát az is összeköti, hogy mindkét szerző több évtizedes Shakespeare-fordítói pálya végén fordul a *Hamlet*hez, mint végső, tovább már nem halogatható próbatételhez. Ezt a késlekedést alighanem az Arany-fordítás megfellebbezhetetlen tekintélye okozhatja elsősorban, és látványos, ahogy ezek a pompásan felvértezett mesteremberek – például az általunk vizsgált sorpárnál, de máshol is – meghajtják zászlójukat Arany tekintélye előtt.

Nádasdyra azonban mindez korántsem jellemző: minden elfogódottság nélkül, gyakorlatias módon teszi bírálat tárgyává Arany megoldásait. Korábban már idéztük, hogy mivel indokolja az idő absztrakt fogalmának kiiktatását, és abban tökéletesen egyetérthetünk vele, hogy Hamlet itt nem filozófiai traktátusba kezd, hanem gyakorlatiasan jellemzi saját helyzetét. Kétségtelen, hogy Arany másutt is hajlamos az absztrakt elmélkedés felé emelni a szöveget, például a „To be or not to be” helyre is az az elsődleges javaslata, hogy „Lét vagy nemlét kérdése ez.” Ná-

dasdy a továbbiakban Arany megoldásának második felét is megpróbálja: „o cursed spite», ezt lehet »ó, kárhozat«-nak fordítani, de a »cursed spite« akkoriban csak annyit jelentett, hogy »a kurva életbe«, egyszerűen egy erős káromkodás.” (Elek 2013, 47.) Ennek szellemében Nádasdy első változata így hangzik:

*A világ szétesett, és hihetetlen,
hogy összerakni éppen én születtem.*
(Elek 2013, 47.)

A „hihetetlen” itt az erős bosszankodás, méltatlankodás kifejezése, ami a szó mai hétköznapi használatára épül: nyilvánvaló, hogy Arany korában ezt a megoldást nem tartották volna érvényesnek. Később azonban Nádasdy is megváltoztatta a véleményét, és az újabb verzióban visszanyúlt Eörsi megoldásához:

*A világ szétesett; átok ül rajtam,
Most én kellek hozzá, hogy összerakjam.*
(Shakespeare 2001, 386.)

Bár a mondat lefutása és a rímshavak azonosak, a döntő szemléleti különbség fennmarad: a kibicsaklott idő egy egyszeri mozdulattal helyrerakható, a szétesett világot azonban hosszadalmas munkával kell újra összerakni, ha ez egyáltalán lehetséges. Nádasdy fordítása ebben a tekintetben minden korábbi fordítástól eltér. Térjünk vissza még egyszer az indokláshoz és Arany megoldásának bírálatához: „nem az idő zökkent ki – mondja Nádasdy az interjúban –, az idő megy rendesen a maga útján, az »out of joint« kétségtelenül azt jelenti, hogy kificamodott, azaz »ez a mostani periódus ki van ficamodva«, mondja Hamlet. Akkor én miért írtam azt, hogy »kizökkent az idő«, ha szerintem nem az van az eredetiben? Ezt tiltja a fordítói becsületem.” (Elek 2013, 47.) Ha ez így van, akkor ebből a megnyilatkozás referenciális horizontjának szűkítése következne: kisebbet kéne mondani Aranyról. Nádasdy azonban nem csökkenti, hanem növeli a megnyilatkozás tétjét.

Már korábban is megállapítottuk, hogy az idő képzetének megjelenítése korántsem ennyire indokolatlan, hiszen tárgyában döntő tényező az egymásra következés, a szekvencialitás elve. Az uralkodói öröklődés normatív sorrendjének megbomlása, az öröklési harc, a bitörő eltávolítása Shakespeare talán legkedvesebb témája. Az *idő* szó pedig magyarul sem feltétlenül az absztrakt, filozófiai idő képzetét hívja elő, hanem éppígy jelentheti a jelen korszakot, a mostani időt, mint például Petőfi utolsó versében: „Szörnyű idő, szörnyű idő!” Különösen tanulságos ebből a szempontból a Shakespeare-sor szerb fordítása: „Iz vremena se iščasila zgloba vremena ova.” (Šekspir 1978, 44. – hálás köszönet Gerold Lászlónak, amiért felhívta erre a figyelmemet.) Ez a megoldás voltaképpen – mintegy szójátekyszerűen – szembeállítja egymással az *idő* absztrakt és konkrét jelentését: ez az idő (a mi időnk) kificamodott az időből. Ez magyarul is teljesen érthető, vagyis az *idő* szerepeltetése a fordításokban nem mondható eleve téves vagy hibás megoldásnak.

Nádasdy érvelése tehát nem igazán alkalmas arra, hogy Arany megoldását elutasítsuk, de arra még kevésbé, hogy a saját megoldását elfogadtassuk. Ha Shakespeare (illetve Hamlet) nem mondja azt, hogy „kizökkent az idő”, olyasmit még kevésbé mond, hogy „a világ szétesett”. Mi több, nem is mondhatna ilyet: Shakespeare idejében – legalábbis Európában – nem létezett olyan eleven kulturális tapasztalat, hogy a fennálló világ széteshet, bár természetesen lehetett tudomásuk egy korábbi világ, az antikvitás széteséséről. Ha Shakespeare megérte volna az akkoriban igen szokatlan 85 éves életkort, akkor megtapasztalhatta volna a világ szétesését, a társadalom szövetének felbomlását, a közös értékrend összeomlását, a jelentkező új, radikális értékrendek és világmagyarázatok burjánzását: e tapasztalat birtokában leírhatta volna, hogy a világ szétesett. Shakespeare azonban nem érte meg a polgárháborút és I. Károly lefejezését, a *Hamlet* évtizedekkel korábban, a király trónra lépésének tájkán íródott. Az a világ, amelyben Shakespeare (és Hamletje) élt, még a középkor örök hierarchiájában gyökerezett, és nem történhetett volna benne olyasmi, amitől valóban széteshetett volna. Ha bekövetkezett volna a Shakespeare Angliáját fenyegető legnagyobb katasztrófa, és a spanyolok 1588-ban partra szállnak, még attól sem esett volna szét a világ, hanem csupán radikálisan más irányt vett volna a meglévő kereteken belül. Ha pedig fókuszunkat a darab világára szűkítjük, nem látunk olyasmit, ami Hamlet világának teljes széthullását jelenthetné. Történt egy gyilkosság, amely kizökkentette a világ menetét a normalitásból, és ezt egy másik gyilkossággal semmissé lehet tenni. A világ nincs darabokban, az aprólékos és hosszadalmas összerakásnak nincs tárgya, és Hamletnek nincs is olyan ambíciója, hogy merőben új világot kezdjen építeni. Nádasdy megoldása tehát anakronisztikus, ha Shakespeare korára vagy a szerző feltételezhető szándékaira vetítjük, és referenciálisan homályos, ha a darab világa felől tekintünk rá.

De ez nem feltétlenül baj. Nádasdy az ezredforduló tájkán fordítja a szöveget, jóval az érett modernség (sőt a posztmodern) lefutása után. Számára az idő nem valahonnan valahová haladást jelent, hanem a létezés egy dimenzióját, amelynek irányát, kiterjedését belülről lehetetlen felmérni, amelynek uralása vagy „normalitásának” megítélése – abszolút viszonyítási pontok nélkül, a véges szubjektum számára – eleve képtelenség. Nádasdynak már megszelídült közhely, a nyelv készen kapott eleme a híres Ady-sor, mely szerint „Minden egész eltörött”. Fordításában ezért lesz a mondat alanya a megragadhatatlan *idő* helyett az egyén számára érzékelhető valóság teljessége, a *világ*.

Az allegória szerint a világ itt bonyolult gépezet, amely azonban nem halad előre: leginkább talán egy mechanikus órára gondolhatunk, amelynek rugója kiugrott, fogaskerekei elgurultak. Semmiféle garancia nincs rá, hogy az összerakás művelete sikeres lesz, s főként hogy az eredmény visszatérést jelent majd a szétesés előtti, normatív állapothoz. Ez a Hamlet sötétebben és reménytelenebbül látja helyzetét, mint Aranyé, vagy akár Shakespeare-é.

És mivel az ezredforduló Hamletjeként semmivel sem butább, mint korábbi inkarnációi, helyzetértékelése épp olyan pontos, mint azoké. Ez a Hamlet akár saját emberöltőjén belül is megtapasztalta már a világ szétesését, csakúgy, mint közönsége. Rendelkezik azzal a tapasztalattal, hogy a kizökkenések után nincs többé

visszatérés. Shakespeare szövegének nagyszerűségét éppen abban csodálhatjuk meg, hogy négy évszázad elteltével képes olyasmit mondani, ami számunkra meg-
rázóan revelatív, s amire szerzője lidérces álmaiban sem gondolhatott volna.

Appendix: sanda fordítások

Az alábbi néhány ötlet a fenti gondolatmenet mellékterméke. Az eredeti ívet eltérítették volna, közvetlen relevanciájuk sincs sok, mégis rámutatnak a nyelvi meg-
értés szinte végtelen rugalmasságára, s ugyanakkor esendőségére.

François Guizot prózai fordításának átdolgozott, 1864-es változatában a kérdéses sor így szól: „Notre siècle est en désarroi” (Shakespeare 1864): ‘Századunk rendje felbomlott’ (szó szerint ‘rendetlenségben van’). Ha ezt a sort magyarra akarjuk fordítani, a mérlegre tett lehetőségek között szinte óhatatlanul felbukkan egy kész verssor: „a század bűzös, vad csomókban áll”. Egy pillanatig talán megfelelőnek is találjuk, és még azután is el kell gondolkodnunk, mi okozza a disszonanciát. Természetesen a *század* szó poliszémiája: nekünk itt az ‘évszázad’ jelentésre volna szükségünk, miközben a Radnóti-sor a ‘katonai alakulat’ jelentést kínálja, legalábbis első megközelítésben, noha háttérjelentésként, konnotációként az évszázadra is utalhat. A Radnóti-vers fordítói többnyire (helyesen, a kisebb veszteséget választva) a ‘katonai alakulat’ lehetőséget választották (*squadron, regiment* stb.), de volt olyan, aki az ‘évszázad’ (*century*) mellett döntött (Grosz–Boggs 1963, 228.). Minősíthetjük ezt félrefordításnak, de kissé megengedőbb szemlélettel azt is nyugtázhatjuk, hogy lehetséges olyan nézőpont, amelyből Radnóti verssora a Shakespeare-mondat fordításaként olvasható.

A probléma létrejöttét a poliszémia teszi lehetővé, de ez ellen a fordító nem sokat tehet: ez a nyelv alapfunkciói közé tartozik, voltaképpen az analógiák nyelvi kivételése, nélküle szörnyű nehézségekbe ütközne új, ismeretlen tárgyakat megnevezni ([gépl]kocsi, [villany]körte stb.). Amit a fordító megtehet: az anakronizmus elkerülése. Esetünkben a francia fordító anakronizmusa okozta a zavart, hiszen az *évszázad* mint történeti-kulturális egység fogalma nemigen létezhetett a felvilágosodás kora előtt: ha Hamlet vagy Shakespeare a maga évszázadáról értekezett volna, a kortársak nemigen tudták volna értelmezni a pusztán számszaki kereten túlmutató referenciát. (Shakespeare-nél háromszor fordul elő a *century* szó, a *Lear király*-ban és a *Coriolanus*-ban katonai egységet, a *Cymbeline*-ben száz elmondott imát jelent.) Az ilyen fordítói anakronizmusok komoly veszélyt hordozhatnak: gondoljuk el, milyen bonyodalmakra vezetne, ha a Shakespeare korában ‘színes, tarka, vidám’ értelemben használatos *gay* jelzőt valaki a mai elsődleges értelmében fordítaná le: ‘meleg’ [a homoszexuális férfiak elfogadott, stílussemleges megnevezése].

Persze épp ez a kulturális kockázat teszi az anakronizmust vonzó játékká, amely a mi *Hamlet*-sorunkkal is eljátszható. A *joint* manapság közismerten marihuánás cigarettát is jelent, és számos kontextusban ez a jelentés valószínűbb is, mint az ‘ízület’ vagy a ‘csapolás’. Ennek a jelentésnek az egyik szemléleti alapja az lehet, hogy a kannabiszt rendszerint dohánnyal keverik, így egyesítve a két funkciót, a másik pedig a közösségi fogyasztásra vonatkozhat: egy *joint* elköltése álta-

lában „közös vállalkozás”, *joint venture*. Az *out of* kombináció is termékeny: *to be out of something* azt jelenti, 'kifogyni valamiből'. Így a megfelelő kontextusban elhangzó „We are out of joint” mondat helyes fordítása ez lenne: „Elfogyott a spangli.” Ennek alapján lefordíthatjuk a sorpárt Arany nyomán:

*A spanglink elfogyott, oh kárhozat,
hogy én sodorhatok most újakat.*

Vagy akár Nádasdy modorában:

*A gandzsa elfogyott, és bibetetlen,
hogy újat venni nekem kell lemennem.*

Persze, filológiai fordításnak ez nyilvánvalóan komolytalan. De miért zárnánk ki, hogy bármilyen adaptáció (film, színház, képregény, videojáték) éppen ebben a látszólag téves irányban elindulva jutna el új, gazdag és érvényes revelációkhoz?

IRODALOM

- Ballagi 1868 – Ballagi Mór, *A magyar nyelv teljes szótára*, Bp., Heckenast, 1868.
- Elek 2013 – Elek Tibor, „*keimegyek a rétre Shakespeare-rel*”: Interjú Nádasdy Ádámmal, *Bárka*, 2013/5, 43–50.
- Grosz–Boggs 1963 – Joseph Grosz–Arthur W. Boggs eds., *Hungarian Antibology*, München, Griff, 1963.
- Kappanyos 1998 – Kappanyos András, *A kizökkenség mini létállapot*, *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék) 1998/4, 39–46.
- Kappanyos 2000 – Kappanyos András, *A kizökök idő helyretolása: A látogató időszervezetéről*, *Literatura*, 2000/1, 29–35.
- Šekspir 1978 – Viljem Šekspir, *Celokupna dela knjiga IV*, BIGZ–Narodna knjiga–Nolit–Rad, Beograd, 1978, Prevod: Velimir Živojinović.
- Shakespeare 1766 – William Shakespeare, *Hamlet, Prinz von Dänemark*. Übersetzt von Christoph Martin Wieland. Ein Tauspiel. <http://gutenberg.spiegel.de/buch/hamlet-prinz-von-dannemark-uber-setzer-wieland-5597/2> (2015. 02. 21.).
- Shakespeare 1790 – William Shakespeare, *Kazinczy Ferentz kül-földi játészó színje' első kötetjének első darabja. Hamlet Shakespeare és Schröder után*, Kassa, Ellinger János, 1790.
- Shakespeare 1839 – William Shakespeare, *Hamlet. Szomorújáték 5 felvonásban*. Shakaespeare után az eredetiből. Vajda Péter fordítása Egressy Gábor kiegészítéseivel. Kézirat (műsorra tűzték 1839-ben, Budapesten).
- Shakespeare 1864 – William Shakespeare, *Oeuvres complètes de Shakspeare, Volume 1*, Paris, A la Librairie Académique Didier et Ce, 1864, Trad. de M. Guizot, <http://www.gutenberg.org/files/15032/15032-h/15032-h.htm> (2015. 02. 21.).
- Shakespeare 1880 – William Shakespeare, *Macbeth, Hamlet*, Traduction de François-Victor Hugo, Texte integral, Paris, Librairie Gründ, 1880.
- Shakespeare 1899 – William Shakespeare, *Hamlet, dán királyfi*, Ford. Zigány Árpád, Bp., Vass József, 1899.
- Shakespeare 1903 – Radó Antal szerk., *Shakespeare remekei II. (Velenczei kalmár, Antonius és Cleopatra, Hamlet* [ford. Telekes Béla]) Remekírók Képes Könyvtára 16. Bp., Lampel Róbert, 1903.
- Shakespeare 1929 – *Shakespeare Hamletje és Byron, Milton, Rabindranath Tagore, Whitman, Wilde és Wordsworth versek Szabó T. Attila fordításában*. Torda, Füßy, 1929.
- Shakespeare 1955 – *William Shakespeare összes drámái I–VI*, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1955, ford. Arany János.

- Shakespeare 1959 – *The London Shakespeare I–VI*, John Munro ed., London, Eyre & Spottiswoode, 1959.
- Shakespeare 1993 – William Shakespeare, *Hamlet dán királyfi tragédiája*, Ford. Eörsi István, Bp., Cserépfalvi, 1993.
- Shakespeare 1998 – *Shakespeare válogatott drámái Mészöly Dezső fordításában*, Bp., Európa Kiadó, 1998.
- Shakespeare 1999 – *5 Shakespeare dráma Eörsi István fordításában*, Bp., Palatinus, 1999.
- Shakespeare 2001 – *Shakespeare drámák: Nádasdy Ádám fordításai*, Bp., Magvető, 2001.
- Shakespeare 2002 – *Hamlet, Lear és a többiek. W. Shakespeare drámái Jánosbázy György fordításában*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.
- Staud 1943 – Staud Géza, *A Hamlet Magyarországon*, Bp., Bibliográfiai Füzetek 7, 1943.
- Vargha–Koltai 2008 – Vargha Balázs–Koltai Tamás, *Vita Arany János Szentivánéji álom-fordításának átdolgozásáról* = Józán Ildikó (szerk.) *A műfordítás elveiről: Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 413–429.

HOVÁNYI MÁRTON

Mámoros kizökken(t)ések

Az irodalom és a kizökken(t) világ kapcsolatának értelmezése a fikció és a referencialitás sokat tárgyalt kérdései mellett felveti a tapasztalat és a nyelv (mesterségesen) szétválasztható világainak a vizsgálatát is. Másként fogalmazva a kizökken(t)és eseményének nyelvi és (látszólag) nem nyelvi érzékelése önálló kérdéseket is képes feltenni. Ehhez társulhat egyúttal annak a megelőző döntésnek a tisztázása is, hogy a kizökkenés eseménye *célként* vagy *elszenvedett állapotként* értendő. Az alábbiakban elsősorban a kizökkenést célként meghatározó tapasztalatokról fogunk beszélni, tehát az ember olyan szándékos határátlépéseiről, amelyek pillanatnyi vagy tartós állapotváltást eredményezve, a kizökkenőnek valamilyen vágyát teljesítik be vagy érdekét szolgálják.

Elsőként a tapasztalás elvont és általános leírását adjuk meg, ezt követően pedig a tanulmány ki fog térni a konkrét, kizökkenéshez vezető utak számbavételére egy lehetséges felosztás mentén. A felosztásban szerepeltetettek közül az alkohollal kapcsolatos kizökkenési módszert kiemelve térünk rá a par excellence nyelvi esemény megragadására, ami egyúttal át is vezet a szépirodalomról való gondolkodáshoz. A szépirodalmi vizsgálatok gyűjtőpontja a 20. századi magyar irodalom, ezen belül pedig Hajnóczy Péter életműve lesz, minden más példát ezen életmű körül fogunk elrendezni.

A kizökken(t)és mint tapasztalat

A kizökkenés eseménye vagy váratlanul megesis az emberrel, megszakítva a tér-és/vagy időérzékelés mindennapos rutinját, vagy belső indíttatásától kísérvé ön-maga tesz a kizökkenésért. Ugyan az eksztázis görög terminusát ritkán fordítják magyarra a kizökkenés/kizökkenés szóval, a két eseményt kifejező szavak jelentéstartományai nagyrészt metszetet alkotnak. A görögben a határozott, szilárd oda-